

УДК 281.9(477.41)''15/16''

Леонід Тимошенко

ІНТРИГИ І КОНФЛІКТИ В ІСТОРІЇ УКЛАДЕННЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ У СВІТЛІ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Конфліктне тло історії Берестейської унії становить невід'ємну складову унієзнавства. Властиво, сама подія породила один із найбільших конфліктів ранньомодерної Східної Європи, відомий під загальником «боротьба Русі з Руссю» (апофеозом стала, вочевидь, вітебська трагедія 1623 р., яка позначилася убивством православними полоцького уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича, незабаром беатифікованого Римом). Зрозуміло, що згаданий конфлікт почався задовго до Берестейських соборів 1596 р., які розкололи церкву та суспільство, перетворивши православну й унійну «партію» на дві паралельні (спочатку дуже непропорційні щодо спільнот вірних) Київські митрополії. Тож, за логікою розгортання та протистояння, протиборство обіцяло бути (і було !) досить жорстким, із застосуванням легальних (наприклад, парламентарних, судових) і будь-яких інших методів, включаючи літературно-публіцистичну полеміку.

Стара православна історіографія, підкоряючись політичним чи конфесійним завданням, трактувала православно-уніатський конфлікт гіперкритично, абсолютизуючи так званий зовнішній чинник у генезі унії (виокремлювалась, зокрема, «підступна» роль єзуїтів) та звівши його до ідеї польсько-католицької змови. Проте станом на сьогодні історична наука успішно пододала метафізичний синдром змови в генезі унії, остаточно погодившись із тим, що ієрархія Київської митрополії прийшла до унії без вирішального (зовнішнього чи якогось іншого) тиску на прийняття вікопомного рішення¹. Однак, на мою думку, сучасна історіографія досі не в змозі аргументовано витлумачити «алгоритм»

¹ Історіографія унії налічує не один десяток монографічних праць, тому обмежуся найновішими дослідженнями, в яких, властиво, й подолано згадані комплекси: *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Переклад М. Габлевич, під ред. О. Турія. – Львів, 2000; *Дмитриев М.В.* Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. – М., 2003 (Труды исторического факультета МГУ: Вып. 22; Сер. II, Исторические исследования: 7); *Кетра Т.* Wobec kontreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobod wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. – Toruń, 2007.

переконаності тогочасної православної спільноти в тому, що змова таки відбулася².

Інший значний конфлікт, який мав неабиякі наслідки, стосується передумов визрівання унійної ідеї (чи, радше прискорення унійного процесу). В унієзнавстві майже однозначно стверджується, що він знаходився в сфері стосунків між церковними братствами і єпископатом. Розглядаючи проблему згаданого протистояння (чи радше, непорозуміння) на широкому тлі розгортання мирянського руху, дослідники в той чи інший спосіб витлумачують роль та ступінь впливу конфлікту на генезу події³.

У будь-який період розвитку унієзнавства майже беззаперечно визнавалося, що генеза унійної ідеї в середовищі руської ієрархії, а також її реалізація на відтинку від Берестя до Риму, проходили в форматі конспіративних заходів, що й давало підставу православним говорити про змову. На згаданому тлі, за невеликими винятками, дослідниками майже не увиражені питання про внутрішні конфлікти в середовищі ієрархії⁴. Більше того, зовсім не згадуються інтриги та провокації, які також становлять собою тло генези та укладення

² Наведу приклад, який частково пояснює згадану переконаність православних. Так, єзуїтський проповідник і пропагатор унії Ст. Гродзіцький, який проповідував у Вільно, в гомілії 1587 р. стверджував, що князь В.-К. Острозький не тільки був прихильником унії церков, з чим послав посла до Риму, але й погоджувався на зміну календаря (тут автор явно гіперболізував унійні прагнення В.-К. Острозького). Після цього, проповідник зі злою іронією запитував православних: «Отож маєте вже патріарха вашого, чому ж в тому [його] не слухаєте? Чому його слідом не йдете?» (до слова, це не поодинокий випадок, коли патрона православних противники називали «патріархом»). – Цит. за: *Stradomski J.* O merytorycznych i konfesyjnych problemach reformy kalendarza w świetle XVI- i XVII-wiecznej polemiki religijnej w Rzeczypospolitej // «Pokazanie Cerkwie prawdziwej...». *Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej / Pod. red. nauk. P. Chomika.* – Białystok, 2004. – S. 40-41.

³ Див., напр.: *Дмитриев М.В.* Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. – С. 89-132; *Лукашова С.С.* Миряне и церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI в. – М., 2006. – С. 148-149, 168-176, 203-286; *Тимошенко Л.* Генеза церковних братств та початковий етап мирянського руху в Київській митрополії у XVI ст.: історіографічна традиція й спроби переосмислення проблеми // Кризь століття. Студії на пошану М. Крикуна з нагоди 80-річчя. – Львів, 2012. – С. 174-191; *Його ж.* Єпископська альтернатива ставропігійній реформі церкви (неставропігійні братства Київської митрополії кінця XVI – початку XVII ст.) // *Theatrum Humanae Vitae.* Студії на пошану Н. Яковенко. – К., 2012. – С. 277-287; *Його ж.* Скільки церковних братств заснували патріархи в XVI – першій половині XVII ст.? (Малодосліджені аспекти генези та масштабів ставропігійської форми організації мирянського руху в Київській митрополії) // *Записки НТШ.* – 2013. – Т. 264: Праці Історично-філософської секції. – С. 234-256. Кризь призму полеміки проблему порушує також Т. Хинчевська-Геннель, яка зводить її лише до спротиву братств унії: *Chynczewska-Hennel T.* Rola bractw prawosławnych w polemice międzywyznaniowej w Rzeczypospolitej końca XVI i pierwszej połowy XVII w. // «Pokazanie Cerkwie prawdziwej...». *Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej.* – S. 8-20.

⁴ Виняток зі сказаного становлять хіба що праці М. Дмитрієва, підсумовані у вище названій монографії. Див. також дещо раніше видану збірку статей, за участю кількох московських дослідників: *Дмитриев М.В., Флоря Б.Н., Яковенко С.Г.* Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – Ч. I: Брестская уния 1596 г. Исторические причины / Отв. ред. Б.Н. Флоря. – М., 1996.

(проголошення) унії, без чого унійний процес часто потрактовується як майже безальтернативний та безконфліктний.

Варто також зауважити, що епоха Берестейської унії (передовсім у межах Речі Посполитої) була переповнена голосними інтригами, переважно конфесійного кшталту. Вочевидь, найбільш винахідливими були під ту пору все ж протестанти, що широко послуговувалися різного роду фальсифікатами, при допомозі яких досягалася мета дискредитації домінуючого католицизму. Так, саме протестанти поширювали повість про Йоанну Папесу, заперечували автентичність так званої «донації» Костянтина Великого, а також кидали тінь на Володимирове хрещення Русі, ввівши у вжиток явний фальсифікат «Лист Половця Івана Смери до Великого Князя Володимира»⁵.

В межах цієї статті буде розглянуто дві проблеми: маловідому (головне – недостатньо досліджену) справу про фальшування документів Берестейської унії, а також майже ніким досі не зауважену інтригу – спробу православних дискредитувати Берестейський унійний собор 1596 р. через обвинувачення в чудодійстві, яке там сталося, і, відповідно, богоневгодності проголошеної унії. Цим дослідженням маю намір подолати окреслену лакуну в унієзнавстві.

Конфлікт з «фальшування» документів Берестейської унії⁶

До малодосліджених проблем передісторії Берестейської унії належить справа про фальшування «мамрам» з підписами і печатками єпископів – учасників унійного процесу першої половини 90-х рр. XVI ст. Ще І. Франко, який звернув увагу на цю проблему, дуже влучно називав її «таємничим і досі не з'ясованим питанням»⁷. Назагал річ полягала в тому, що нібито двічі, в 1590 і 1594 рр., луцько-острозький єпископ Кирило Терлецький, один із перших і чільних ініціаторів унії, сфальшував документи унії, самочинно вписавши до наданих йому мамрамів чи бланкетів унійні вимоги. Натомість інші «актори» унійного

⁵ Див. про це докл.: *Tazbir J.* Donacja Konstantyna Wielkiego przed sądem polskich różnowierców // *Tazbir J.* Od sasa do lasa. – Warszawa, 2011. – S. 33-41; *Його ж.* Falsyfikat w służbie propagandy protestanckiej // *Ibid.* – S. 42-49. Тло інтриг та конфліктів було насправді ширшим: воно торкалося, передовсім, становища єзуїтів, яких католики не допустили в Краківську академію. Антиєзуїтська література поступово набирала загрозливих масштабів і доходила часом до інтриг і сенсацій неймовірного змісту. Так, наприклад, протестанти 1620 р. опублікували в Кракові фальсифікат, у вигляді едикту Сигізмунда III (фактично ж памфлету) про вигнання єзуїтів за межі держави. Див. докладніше: *Tazbir J.* Edykt Zygmunta III Wazy wyganiający jezuitów // *Ibid.* – S. 83-97. Про протиборство, конфлікти та інтриги між католицьким кліром і шляхтою, див. найновіше дослідження (з добіркою тогочасної публіцистики) У. Августиняк: *Augustyniak U.* Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów. – Warszawa, 2013.

⁶ Тема порушувалася автором у публікаціях: *Тимошенко Л.* Нерозгадана загадка Берестейської унії // *Історія релігій в Україні. Матеріали VIII Міжнар. круглого столу / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії.* – Львів, 1998. – С. 264-265; *Його ж.* Справа про фальшування документів Берестейської унії: нові джерельні матеріали // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – Вип. IV. – Дрогобич, 2000. – С. 337-347. Представлений тут текст є значно переробленим і доповненим варіантом дослідження проблеми.

⁷ *Франко І.* З історії Брестського собору 1596 р. // *Франко І.* Збір. тв. у 50-ти тт. – Т. 46. – Кн. 2. – К., 1986. – С. 212.

процесу твердили, що бланкети передбачалися для запису вимог до польського короля щодо поправки становища церкви. Тож навколо цієї події і розгорнувся досить резонансний під ту пору конфлікт. Ініціатором же справи (фактично, викривачем підробки) офіційно став львівсько-кам'янецький єпископ Гедеон Балабан, який 1 липня 1595 р. вніс до володимирських гродських книг протестацію з відповідним звинуваченням Кирила Терлецького.

Справа сфальшованих мамрамів найбільш активно розроблялася в межах історіографії XIX ст. Грунтуючись переважно на свідченнях тогочасних хронік і полемічної літератури, дослідники православної орієнтації вирішували її на користь православних, не сумніваючись у тому, що унія була спричинена польсько-єзуїтськими інтригами⁸. М. Коялович, автор першої великої монографії з історії унії, вважав протестацію Гедеона Балабана небезпідставною. Водночас він заперечував інтригу Кирила Терлецького як особистий «проект» однієї людини, який нібито не міг бути реалізований без згоди єпископів. Отже, йшлося вже про цілу змову єпископату, який складав унійну партію⁹. Заслугою автора, який користувався порівняно обмеженим колом джерел, є те, що він (можливо, інтуїтивно) відніс конфлікт до категорії взаємних (православних і уніатських) інтриг. На його думку, Г. Балабан запозичив зброю «підступу і ошуканства» в уніатів, повернувши її проти них самих¹⁰.

Наприкінці XIX ст. конфліктну історію з бланкетами крізь призму свідчень «Перестороги» досліджували І. Франко та К. Студинський, які в підсумку вирішили її на користь уніатів, віднісши справу до категорії пліток православних¹¹. Так само не вірив у реальність версії про підробку унійних документів і митрополит Макарій (Булгаков), який вже мав у своєму розпорядженні джерела з архіву уніатських митрополитів (наприклад, він вперше повідомив про наявність чистих мамрамів)¹². П. Жукович, згадавши протестацію Діонісія Збируйського, який розпочав виправдальну кампанію уніатів, все ж не звернув серйозної уваги на суть проблеми¹³. Підсумував сумніви скептиків М. Грушевський, який вважав справу «не вартою довір'я»¹⁴.

Цікаві аргументи висунув наприкінці XIX ст. львівський історик А. Прохаска. Опублікувавши протестацію Михайла Копистенського, яка підтримувала обвинувачення у фальсифікації, автор небезпідставно доводив неправдивість думки про зловживання Кирилом Терлецьким довірою владик. Водночас історик пере-

⁸ Див. напр.: *Бантыш-Каменский Н.* Историческое известие о возникшей в Польше унии (С издания 1805 г.). – Вильна, 1866. – С. 38, 40; *Его же.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 95 та ін.

⁹ *Коялович М.* Литовская церковная уния. – Т. 1. – СПб., 1859. – С. 89, 95.

¹⁰ Там само. – С. 128.

¹¹ *Франко І.* Вказ. праця. – С. 212; *Студинський К.* Пересторога. Руський памятник початку XVII віка. Исторично-літературна студія. – Львів, 1895. – С. 72-73.

¹² *Макарій (Булгаков), митр.* История русской церкви. – Кн. 5. – М., 1996. – С. 322-324.

¹³ *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С. 95.

¹⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 5. – К., 1994. – С. 584.

більшував, стверджуючи, що перемишльський владика М. Копистенський, заляканий В.-К. Острозьким, виявив «неотесаність і нечувану грубість»¹⁵.

Оскільки згадана протестація Гедеона Балабана знаходилась у річищі розгортання спротиву православних проти конспіративно зиніційованого унійного процесу, дослідники цілком справедливо пов'язували справу бланкетів із діяльністю князя В.-К. Острозького. Е. Ліковський висловив цікаве, але неперевірене припущення, що В.-К. Острозький не вірив у вірогідність декларації Г. Балабана, яка була, щоправда, йому на руку¹⁶. Згаданий зв'язок антиунійного конфлікту з позицією В.-К. Острозького чітко простежений у праці К. Левицького, проте автор у поясненні справи бланкет не пішов далі І. Франка¹⁷. На тому ж зв'язку наголошував і К. Ходиницький, який бачив у спільних діях Г. Балабана і В.-К. Острозького прагнення приборкати непокірне єпископові львівське братство¹⁸.

У повосенний час історики унії практично не торкалися справи бланкетів (О. Галецький, А. Великий та ін.). З українських дослідників звернув увагу на цю проблему літературознавець П. Яременко, який висловив кілька цікавих спостережень щодо гіберполізації «Пересторогою» історичних фактів, однак оцінка акції К. Терлецького як «афери» не дозволила авторові досконаліше з'ясувати її генезу та суть¹⁹.

Т. Кемпа наголосив лише на тому, що саме В.-К. Острозький схилив Г. Балабана до порозуміння з львівською ставропігією²⁰. Видавці твору Іпатія Потія «Antirresis» Я. Билінський і Ю. Длугош дещо несподівано взяли доводити безпідставність «того закиду»²¹. Найновіші праці з генези унії авторства Б. Гудзяка і М. Дмитрієва проблеми не торкаються взагалі, що виглядає досить дивним, адже, наприклад, М. Дмитрієв докладно зупиняється на конфліктному тлі підготовки унії.

Завершуючи історіографічний огляд, зауважу, що все ж у дослідженні проблеми помітний певний прогрес. По-перше, в історіографії ліквідовано сумніви щодо існування чистих («голих») бланкет (про що піде мова нижче), які такі надавалися К. Терлецькому. По-друге, незаперечною є участь у справі В.-К. Острозького. Були в минулому і спроби суто джерелознавчого підходу до з'ясування проблеми. Однак, головню через відсутність чи недоступність оригіналів низки джерел, її дослідження призупинилось. До того ж ніхто з авторів не

¹⁵ Prochazka A. Z dziejów unii Brzeskiej // Kwartalnik Historyczny. – 1896. – S. 569-573.

¹⁶ Likowski E., ks. Unia brzeska (r. 1596) / Wyd. drugie przejrzone i poprawione. – Warszawa, 1907. – S. 126 (див. також припис 1).

¹⁷ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska 1596 r. – Lwów, 1933. – S. 129.

¹⁸ Chodyncki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. – Warszawa, 1934. – S. 297-298.

¹⁹ Яременко П.К. «Пересторога» – український антиуніатський памфлет початку XVII ст. – К., 1963. – С. 76-79.

²⁰ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewóda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 251.

²¹ Pocięj Hipacy. ANTIRRESIS abo apologija przeciwko Krzysztoforowi Philaletowi, który niedawno wydał książki imieniem starożytnej Rusi religiej greckiej przeciw książkom o synodzie brzeskim, napisanym w Roku Pańskom 1597 / Oprac. Janusz Byliński i Józef Długosz. – Wrocław, 1997. – S. 12.

зробив спроби вирішити проблему за допомогою аналізу всієї сукупності конкретних документальних та полемічних джерел, яких зі справи бланкетів збереглося не так уже й мало.

З огляду на сказане, вирішення проблеми бачиться в кількох площинах. На мою думку, варто окремо проаналізувати події 1590 і 1594 рр., коли, власне, надавались повноваження К. Терлецькому. Крім того, важливо ретельніше розглянути аргументи обох сторін, які протестували (чи відповідали) по ходу справи, а також полемізували після укладення унії в 1596 р. Не слід, звичайно, відкидати і можливість інтриг (підступів) обох сторін, які, як відомо, не вибирали методів боротьби. Не виключена й постановка питання: це була інтрига православних чи уніатів? У кожному разі, лише ретельний джерелознавчий аналіз проблеми у всіх її аспектах зможе дати певні результати.

Почну з того, що в протестації Г. Балабана²² чітко окреслено обставини справи. Так, чотири єпископи – учасники собору 1590 р., скликаного митрополитом, обрали з-поміж себе К. Терлецького, «поверивши ему чотырохъ мамрамовъ, подъ печатми и подписми рукъ нашихъ, ему дали». Делегований ними єпископ отримав санкцію звернутися до короля та духовних і сенаторів римської віри від імені всього руського духовенства у справах «закона нашого Греческого стародавнього» (тобто зі скаргою про чинення кривд, заборону обрядів, необхідність захисту прав і вольностей та ін.)²³. Далі називається Сокальський з'їзд 1594 р., в якому брали участь К. Терлецький, М. Копистенський та Д. Збируйський (митрополит згадується як такий, що від нього єпископат мав «обтяжливність»). Названа трійка єпископів через того ж таки К. Терлецького письмово просила благословення митрополита, для чого знову надала йому чотири мамрами з печатками і підписами, аби на них подати королю і сенаторам скаргу про кривди, які чинилися грецькій церкві. Аж тепер до Г. Балабана дійшла відомість, що К. Терлецький на тих мамрамах написав інше: «якоесь постановлене надъ законъ, право и волности наши», на що його ніколи не уповноважували²⁴. Прикметно, що в протестації жодним словом не згадано про унію, обвинувачення в підміні доручення уміщувало досить розпливчату фразу: «ся стало надъ порядок и звычай закону релии Греческое и надъ право волности наши, кромъ позволения и ведомости старших нашихъ духовныхъ, патриарховъ, и синоду духовенства всего, и иншихъ становъ свецкихъ посполитыхъ людей [...], преложенныхъ старожитныхъ домов», без дозволу яких чинити ніхто не має права²⁵. Роз'яснення суті підміни, як буде зрозуміло далі, знайшло обґрунтування в полемічних джерелах.

«Membrana» (лат.) – квитанція чи розписка, «мамрама» (зіпс. калька руськ.) у ранньомодерному справочинстві – це бланк, виданий писарем гродської або

²² Протестація внесена особисто Г. Балабаном до володимирських гродських актів, в присутності князя В.-К. Острозького і кількох обивателів Волинського воєводства. – Архів Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов (далі – Архів ЮЗР). – Ч. 1. – Т. 1. – К., 1859. – С. 453-456.

²³ Там само. – С. 454.

²⁴ Там само. – С. 455.

²⁵ Там само. – С. 456.

земської канцелярії, ним продатований та скріплений власноручним підписом і печаткою суду-канцелярії. Особа, яка одержувала бланк, записувала в нього свій позов чи боргові зобов'язання²⁶. У недержавних структурах, зокрема церковних, мамрами (бланки, бланкети) давалися дещо з іншою метою. Назagal, вони використовувалися як звичайне доручення. Доручитель на чистому аркуші пергамену чи паперу ставив свій підпис та печатку і передавав суб'єктові своїх справ. Останній мав вписати до мамраму текст, який довірявся за попередньою угодою. Якщо ж вписувалося щось інше – доручитель протестував у гродському суді²⁷. В обох згаданих випадках мамрама була необхідністю, зумовленою станом пізньосередньовічних засобів комунікації.

Ще в XIX ст. з'явилися спроби, як уже згадувалося, суто джерелознавчого з'ясування справи мамрамів. Так, митрополит Макарій (Булгаков) вказував на те, що в архіві уніатських митрополитів зберігаються чотири мамрами: одна за підписами і печатками п'яťох владик, друга – чотирьох, решта мала лише печатки. На одній із них, припустив автор, і була написана грамота унії²⁸. При цьому дослідник не задавався питанням про те, які саме унійні документи були сфальсифіковані.

1897 року у першому томі опису архіву уніатських митрополитів, виданому С. Рункевичем, під номером 155 міститься документ, датований 27 червня 1594 р., з назвою «Собственноручные подписи, с приложением печатей, на белом листе, пяти православных западнорусских епископов. – 2 л.»²⁹. До речі, І. Франко, познайомившись із описом С. Рункевича, дещо змінив свою оцінку справи, заявивши, що тепер існування бланкет «не підлягає ніякому сумніву»³⁰.

У Російському державному історичному архіві (СПб.), збереглася мамрама, описана С. Рункевичем. Вона має п'ять печаток і підписів єпископів: Мелетія Хребтовича, Кирила Терлецького, Арсенія Брилинського, Гедсона Балабана і Діонісія Збируйського³¹. Бланк недатований, проте у зв'язку з наявністю підпису перемишльського єпископа А. Брилинського, який помер на початку 1591 р., можна припустити, що він підписаний до вказаного часу. Очевидно, це все-таки не одна з тих мамрам, які згадуються в протестації Г. Балабана (аргументи викладу нижче). Однак, автентичність документа не викликає жодних сумнівів³².

²⁶ Про поширення та використання мамрам в тогочасному справочинстві див.: Крикун М. Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 р. // Записки НТШ. – Т. 231. – Львів, 1996. – С. 434-435 (прим. 23).

²⁷ Архів ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 455 (прим.).

²⁸ Макарій (Булгаков), митр. Вказ. праця. – С. 551-552 (прим. 551).

²⁹ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Т. 1. – СПб., 1897. – С. 71.

³⁰ Франко І. [Рец.] Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Т. 1. – СПб., 1897 // Франко І. Збір. творів у 50-ти т. – Т. 47. – К., 1986. – С. 160.

³¹ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 823. – Оп. 1. – Д. 155. – Л. 1-2.

³² Оскільки ідеться про винятковий випадок (публікація такого документа може суттєво вплинути на історичну пам'ять та релігійне сумління мирян), зупинюся на його описі. Отже, документ складається з двох аркушів сірого паперу. Перший – урізаний при реставрації, розміром 21,5x21 см., без філіграні, з вертикальним згином посередині, з пошкодженнями на кінцівках згинів, з п'ятьма печатками, відтиснутими на папері аркуша (на звороті – паперові кустодії на

Виникає закономірне питання, чи всі згадані печатки належать тим, хто поставив підписи? Перша печатка згори чітка, чотиридільна, містить зображення чотирьох шляхетських гербів, вочевидь належить М. Хребтовичу; друга – зображення і легенда, які погано читаються, подібні до печатки К. Терлецького, для якої характерний сюжет, що трактується як багатофігурна агіографічна композиція (така ж печатка є на грамоті чотирьох єпископів); третя – печатка М. Копистенського із зображенням лика святого (гіпотетично – Ісуса Христа); четверта – зображення та легенда майже не читаються (папір на печатці розтрісканий), однак за фрагментом легенди можна твердити, що ідеться про печатку Г. Балабана, на якій традиційно зображувався лик святого у поєднанні з гербом Корчак; п'ята – Д. Збируйського з гербом «Костеша», над яким домінує митра, жезл та хрест³³.

Таким чином, підписи і печатки, за одним винятком, збігаються. Незбіг пов'язаний з наявністю печатки Михайла Копистенського, підпис якого відсутній. Навпаки, є підпис без печатки Арсенія Брилинського.

Надання єпископами К. Терлецькому, патріаршому екзархові митрополії, чистих мамрам підтверджується також описом його майна 1596 р., в якому зауважені шість бланків: три з підписами і печатками К. Терлецького, Л. Пелчицького, Г. Балабана і Д. Збируйського; інші три – з підписами і печатками К. Терлецького, М. Копистенського, Г. Балабана і Д. Збируйського (останні четверо були якраз учасниками Сокальського з'їзду 1594 р.). Перші три документи названі в описі недвозначно: «Мемраны духовные на унию и зъедночение с Костелом Римским, запечатанные и подписанные, три»³⁴.

Цікаво, що і львівському єпископові Г. Балабану, офіційному викривальникові подробиць, також надавалися мамрами (всього 5), зокрема й від митрополита Михайла Рагози³⁵. Відтак, побутування мамрам в комунікативному просторі Київської митрополії напередодні укладення Берестейської унії не викликає жодного сумніву.

Певні рефлексії викликає і аналіз звинувачень Г. Балабана про фальшування конкретних документів. Як уже згадувалося, справа розпочиналася обвинуваченням у фальшуванні грамоти єпископів, підписаної 24 червня 1590 р. Згадана

воску), розміщення печаток – знизу вгору, у правій частині аркуша, не всі печатки збереглися в задовільному стані (друга і четверта погано відчитуються). У лівій частині зліва текст: «Mamram IchMM Errow. Na Unia, [...] potrzebny co u drugi 4 A 1594. D. 27 Juny», нижче – «№ 16. Religio». Можливо, текст записаний кимось з архіваріусів, до початку XIX ст.

Другий аркуш, розміром 33x21 см., зі згинами посередині та в нижній частині, на перетинах згинів – дві дірки, з п'ятьма підписами, має чітку філігрань – герб Абданк. Підписи, зроблені чорнилом, мають різну чіткість, яка поступово змінюється (затухає) в напрямі знизу і зверху до середини, середній підпис Арсенія Брилинського – найслабший. Дуже схоже на те, що підписи ставилися у різний час.

³³ Тут я використав як власні спостереження, так і спеціальні публікації. Див., напр.: *Денисова Т.* Гербові та агіографічні печатки ієрархів Української Греко-Католицької Церкви // *Сфрагістичний щорічник*. – Вип. IV. – К., 2013. – С. 218-235.

³⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – АЮЗР). – Т. 1. – СПб, 1863. – С. 263.

³⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – К., 1883. – С. 113-114.

грамота, видана таємно чотирма учасниками Берестейського собору 1590 р., вважається першою унійною декларацією єпископату руської церкви (інший ініціатор справи – М. Копистенський – не скаржився на підробку саме цієї грамоти, оскільки не був на той час єпископом).

У літературі з історії досліджуваного питання аналіз грамоти як об'єкта підробки практично не провадився, оскільки оригіналу грамоти дослідники ніколи не бачили. Проте спроби її джерелознавчого дослідження таки робилися, але вони пов'язані з датуванням документа. Отже, текст грамоти чотирьох єпископів давно відомий дослідникам, адже він був опублікований ще 1600 р. в уніатському полемічному творі «Антиризис». Цікаво, що в першому руськомовному виданні (1599 р.) джерело взагалі відсутнє, воно з'явилося через рік у виданні польською мовою. Перед текстом зазначено, що це копія грамоти («listu»), записана «слово до слова» (той «автентичний» лист із підписами і печатками мав К. Терлецький). Закінчується документ фразою: «Pisan w Brześciu, roku 1591, miesiąca czerwca 24 dnia»³⁶. Наприкінці XVII ст. джерело передрукував К. Жоховський, також польською мовою, але з іншою датою – 1590 р.³⁷ М. Коялович уважав датування К. Жоховського помилкою, довіряючи першій публікації в «Антиризисі»³⁸. Митрополит Макарій, який переклав документ російською мовою, датував його 1591 р., використавши помилкову вказівку з «Антиризиса»³⁹.

Таким чином, у літературі чітко визначились дві точки зору щодо датування джерела. Перемогла, зрештою, версія К. Жоховського, який, можливо, бачив оригінал грамоти. П. Жукович, розглянувши обидві версії, дійшов остаточного висновку і заявив, що датою грамоти є таки 1590 р. Підставами для цього твердження були свідчення Г. Балабана і Д. Збируйського, учасників собору 1590 р.⁴⁰. У передоостанній (за часом) публікації документа поставлена саме ця дата – 24 червня 1590 р. Цікаво, що А. Великий, видавець джерела, вперше вказав на вимушені друкарські помилки тексту, опублікованого К. Жоховським і М. Гарасевичем⁴¹. Цим, власне, вичерпуються деталі дискусії з приводу датування грамоти. Повторюю, що згадані версії були лише версіями, оскільки автори, не знаючи оригіналу документа, висловлювалися гіпотетично.

Оригінал грамоти зберігається нині в Російському державному історичному архіві, у фонді рукописів Синоду⁴². Це одноаркушева кирилична грамота півуставного письма, написана чорним чорнилом на папері сірого кольору формату 32,5/32 x 21 см.; аркуш має два поперечні згини, з дірками на них зліва.

³⁶ Антиризисъ или апологія противъ Христофора Филалета // Памятники полемической литературы в Западной Руси (далі – ППЛ). – Кн. 3 (РИБ. – Т. XIX, далі – РИБ). – СПб., 1903. – Стб. 620, 622.

³⁷ *Zochowsky Cyprian*. Colloquium Lubelskie o unii gr. Cerkwi z rzymsk. Kosciolem. – Supraslii, 1680. – S. 32.

³⁸ *Коялович М.* Вказ. праця. – С. 288-289.

³⁹ *Макарій (Булгаков), митр.* Вказ. праця. – С. 322, 410-411 (прим. 501).

⁴⁰ *Жукович П.* Вказ. праця. – С. 95.

⁴¹ *Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum.* – Romae, 1970. – P. 8.

⁴² РГИА. – Ф. 834, оп. 4, д. 652, л. 2. Висловлюю принагідно велику подяку проф. Василю Ульяновському за люб'язну підказку про місцезнаходження документа.

У зв'язку з тим, що під час реставрації документ наклеєно на папір, філігрань не проглядається. Внизу під текстом знаходяться чотири печатки зі слідами воску на звороті (їх розміщення цілком відмінне від описаного чистого бланку), під ними – підписи. Жодних сумнівів щодо автентичності документа не виникає. Документ закінчується датою: року 1590 місяця червня 24. Дата літерна, а не цифрова (датування від Різдва Христового), як це стверджувалося в усіх попередніх публікаціях. У цьому – найбільша формальна відмінність тексту оригіналу від опублікованих його списків-перекладів, крім, звичайно, самого кириличного тексту⁴³.

Інша особливість полягає у відмінностях поміж самим текстом і підписами: текст чіткий, підписи – вдвічі блідіші, колір чорнила підписів взагалі визначити важко. Немає сумніву, що текст уписали після того, як були проставлені підписи, можливо, через рік, 1591 р., як стверджував М. Коялович. Загалом аналіз джерела підтверджує попередні висновки В. Ульяновського, який уперше висловив припущення про різночасовість тексту і підписів⁴⁴. Отже, не викликає жодних сумнівів той факт, що єпископи надали К. Терлецькому чисті мамрами, в які пізніше був уписаний текст унійної декларації, датованої 1590 р. Водночас це ще не є прямим і остаточним доказом фальшування унійного документа.

Другий документ, який фігурує в справі про підробку, стосується Сокальського з'їзду у червні 1594 р. Цікаво, що Д. Збируйський у протестації-відповіді, внесеної до люблінських гродських актів, фактично не заперечував згадане надання мамрам. Проте він уточнює, що одні з них призначалися для підготовки скарги на митрополита з приводу кривд, які він чинив (малося на увазі, передовсім, відлучення Гедеона Балабана на червневому Берестейському соборі 1594 р.), інші ж були надані для укладення тексту згоди щодо об'єднання з Римською церквою⁴⁵. Таким чином, саме у відповіді на протестацію православних Д. Збируйський розтлумачив, що йшлося про підготовку унійних документів. Наголошую, що відповідач ужив фразу, яка підтверджує надання мамрам: «Tho prawda, żeszmi iedno na tho dali, alie drugie membrani daliszmi». Як засвідчує те ж джерело, умови єдності («artikuli niektóre») були записані на окремому аркуші, але владики їх не підписали з огляду на необхідність узгодження умов із королем («czego by nam potrzeba było domawiać szię u iego królewskiej mości przed tym ziednoczeniem»).

На жаль, джерелознавчий аналіз ухвали Сокальського з'їзду, датованої 27 червня 1594 р., неможливо провести за аналогією до грамоти чотирьох єпископів, оскільки вона не збереглася. При цьому помилкою слід вважати вказівку видавців протестації Г. Балабана, що нібито йдеться про грамоту від

⁴³ Текст уперше опубл.: *Тимошенко Л.* Берестейська унія 1596 р. – Дрогобич, 2004. – Документи: № 1. – С. 145-146.

⁴⁴ *Ульяновський В.* [Виступ у дискусії по доповіді М. Дмитрієва «Концепції унії в церковних і державних колах Речі Посполитої»] // *Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Матеріали «Перших Берестейських читань».* – Львів, 1995. – С. 95.

⁴⁵ *Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией (далі – АВАК).* – Т. 19. – Вильна, 1892. – № 21. – С. 367.

12 червня 1595 р.⁴⁶ Гадаю, що мається на увазі радше документ, відомий як торчинська декларація ініціаторів унії, підписана 2 грудня 1594 р. (авторами торчинського декрету були І. Потій, К. Терлецький і римо-католицький єпископ Б. Мацейовський). До неї були, вірогідно, прилучені артикули, які М. Грушевський ототожнював із сокальськими⁴⁷. На це вказує, зокрема, приписка луцького римо-католицького єпископа Б. Мацейовського до однієї з копій торчинського декрету: «Копія зроблена власною рукою Отця Владики Володимирського з оригіналу в Торчині 2 грудня 1594 року»⁴⁸.

Аналіз аргументів обвинуваченої сторони обмежується згаданими репротестаціями К. Терлецького і Д. Збируйського. Однак задовго до обміну протестаціями в другій половині 1595 р. на обвинувачення православних (вочевидь, у вигляді чуток) відповідав І. Потій. Так, у відомому листі до князя В.-К. Острозького, відправленому 25 березня 1595 р. з Володимира, володимирсько-берестейський єпископ, заперечуючи свою участь в унійному процесі, заявив: «О мамрамехъ ни якихъ не ведаю, бо-мъ ихъ никому ни на што не давалъ». Наступна частина відповіді має майже сенсаційний характер, оскільки несподівано І. Потій говорить, що він знає про якісь «певнейшие» речі, але йому годилося б «папирови зверить», на підставі чого він довів би В.-К. Острозькому неправдивість останніх новин⁴⁹.

На жаль, згадана репротестація К. Терлецького (як і сліди його листування) досі не знайдена, хоча згадки про неї в джерелах відомі. Так, ще М. Іванішев свого часу писав, що К. Терлецький подав скаргу на Г. Балабана, якому 1 вересня 1595 р. було вручено позов на суд від імені короля, але про дальший хід справи актові джерела не подають жодної інформації⁵⁰. Протестація Д. Збируйського, датована 7 липня 1595 р., за винятком перерахованого, начебто дезавує скаргу православних, насправді ж риторично заперечує підміну змісту грамоти 1590 р., і відтак, не подає серйозних контраргументів у відповідь⁵¹. Однак згадані та інші джерела таки доводять участь в унійній акції Г. Балабана і М. Копистенського, від чого вони пізніше відмежувалися.

Митрополит М. Рагоза, приступивши до унійного процесу найпізніше, не був причетний до справи фальшування документів і не брав у ній участі на боці жодної зі сторін. Проте в 1596 р. він несподівано захвилювався, згадавши, що надавав Г. Балабанові дві мамрами «для певныхъ справъ церковныхъ». Позаяк одну із них вже було використано, то митрополит заявив, що його на той час у

⁴⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 455 (прим. 2).

⁴⁷ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 575.

⁴⁸ Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum. – Р. 35. Про так зв. сокальські артикули і торчинську декларацію унію див. докл.: Тимошенко Л.В. Артикули Берестейської унії 1596 р. // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 19; Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. – С. 150–156, 159–163.

⁴⁹ Лист, відомий за «Апокрисом» Х. Філалета, неодноразово публікувався. Див.: Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum. – Р. 54.

⁵⁰ Іванішев Н. Сведения о начале унии, извлеченные из актов Киевского Центрального архива // Русская Беседа. – 1858. – № 3. – С. 41.

⁵¹ АВАК. – Т. 19. – С. 365–367.

Бересті не було⁵². 16 жовтня 1596 р., по закінченні собору, М. Рагоза скаржився на Г. Балабана та його племінника Григорія з приводу утримування ними бланкових листів з невідомою метою⁵³.

Відразу після Берестейського собору відреагував на справу і король, причому вже першою грамотою, якою визнавалася правочинність берестейських ухвал уніатів. Характеризуючи православну «опозицію», Сигізмунд III закидає їй, що вона чинила якісь протестації, «до голыхъ мембрамовъ печати свои прикладали и руки подписывали [...], и на тыхъ голыхъ мембрамъхъ потомъ штось къ воли собѣ написавши, снать, то по панствахъ нашихъ розсылати важили ся»⁵⁴. Складається враження, що король хотів захистити несправедливо звинувачених уніатів, зокрема, К. Терлецького, однак вийшло так, що він, не розібравшись у суті справи, звинуватив у тому самому й православних.

Нарешті, варто з'ясувати проблему ініціатора справи мамрам. Офіційним є, безсумнівно, львівський єпископ Г. Балабан. Насправді ж, очевидно, ініціював її князь В.-К. Острозький, лідер православної партії. Чутки про фальшування мамрам поширювалися ще на початку 1595 р.; про це писав до князя 25 березня Іпатій Потій⁵⁵ (очевидно, князь запитував його перед тим про це). 9 червня 1595 р. острозький пресвітер Ігнатій написав листа до львівського братства, з якого видно, що відбулася зустріч Г. Балабана з князем В.-К. Острозьким, на якій останній переконав єпископа помиритися з львівським братством і об'єднатися на ґрунті захисту православ'я. Відбулась отже, тристороння згода (Г. Балабана, львівського братства і протектора православних князя В.-К. Острозького). Найважливіше, що Ігнатій повідомляє про намір Г. Балабана протестувати до гродського уряду: оскаржувати «тиє мамрами, которіє не на то дал але на што иншее»⁵⁶.

Розгляд питання про можливість інтриги, передусім, з боку Г. Балабана, наштовхується на те, що не всі аргументи львівського владики у даній справі відомі. Так, наприклад, у життєписі єпископа акцентується неприхильність владики до уніатів. Потому загадково звучить фраза, що владики «мав свої певні документи, якими пробував [довести], що бланкет був даний на щось інше, але не на унію»⁵⁷.

У той же час варто згадати, що в літературі неодноразово висловлювались думки про схильність Г. Балабана до різноманітних інтриг. Так, наприклад, добре відомо, що владики спричинився до фальсифікації грамот, зокрема, доведеною вважається фальсифікація грамоти патріарха Єремії II (Траноса) 1589 р. на підтвердження ставропігії (сфальсифікована грамота датується 1592 р.), якою

⁵² Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 194.

⁵³ Там само. – С. 113.

⁵⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – АЗР). – Т. IV. – СПб., 1851. – С. 156.

⁵⁵ Там само. – С. 89.

⁵⁶ Monumenta Confraternitatis Staupogigianae Leopoliensis. – Leopoldis, 1895. – Т. 1. – Р. 620.

⁵⁷ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУЛ). – Ф. 201. – Оп. 4 "б". – Спр. 319. – Арк. 90 зв.

скасовувалася незалежність місцевого братства від єпископа⁵⁸. Дуже серйозним аргументом на користь думки про нещирість Г. Балабана є те, що, склавши протест 1 липня 1595 р. у справі фальшування мамрам, владика 27 серпня підписав грамоту про прийняття унії. Це був, очевидно, останній його крок до унії, який, щоправда, важко пояснити з позицій логіки розвитку подій⁵⁹.

Водночас не виключена можливість того, що й уніатська партія, яка сформувалася, в основному, наприкінці 1594 – у першій половині 1595 р., вдавалася до інтриг, оскільки добре відомо, що їй довго не вдавалося зібрати підписи під унійними документами. Історики вже давно помітили, що остаточні артикули унії, підписані 1 червня 1595 р., вирізняються досить дивним порядком підписів, а деякі з них відсутні взагалі⁶⁰. Лише 12 червня декларацію унії підписали вже всі майбутні владика-уніати.

Схильним до інтриг був, передовсім, безсумнівний лідер унійної партії К. Терлецький – особа доволі скандальної репутації⁶¹. В умовах, коли в першій половині 1595 р. вже чітко визначилась православна «опозиція», яка не йшла на жодні поступки і не вибирала засобів боротьби⁶², уніатська партія цілком могла використати інтриги з метою прискорення унійного процесу. Сказане підсилює той факт, що відома в історіографії проунійна декларація Львівського собору (січень 1595 р.) виявилася звичайним фальсифікатом⁶³. Автор підробки невідомий, хоча зрозуміло, що вона була вигідною унійній партії.

Головним доказом перемоги уніатської партії над православною є те, що основні документи унії таки були підписані єпископами та митрополитом і

⁵⁸ Докладніше див.: *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966. – С. 35. В архіві братства збереглася копія «послання» патріарха Єремії II до духовенства і вірних Русі про позбавлення сану митрополита Михаїла, датована 1592 р.: ЦДІАУЛ. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 211. 4 грудня 1592 р. митрополит звернувся з листом до братства в згаданій справі, у якому обвинуватив у виготовленні фальсифікату тирновського архієпископа Діонісія. Митрополит був упевнений, що фальсифікація відбулася з намови єпископа Гедеона: Там само. – Спр. 213.

⁵⁹ АЗР. – Т. IV. – С. 115.

⁶⁰ *Жукович П.* Вказ. праця. – С. 135; *Грушевський М.* Вказ. праця. – С. 589.

⁶¹ Див. публікації, які фактично реабілітують К. Терлецького, однак і вони не в змозі спростувати обвинувачення в неморальності єпископа. – *Тимошенко Л.* Діяльність єпископа Кирила Терлецького на уряді Луцько-Острозької кафедри // *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX w.* / Red. A. Gil / *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej.* – Т. 5. – Lublin, 2009. – С. 193–211; *Його ж.* Терлецький Кирило // *Острозька академія XVI–XVII ст.* Енциклопедія. – Острог, 2011 рік. – С. 433–437; *Його ж.* Кирилл (Терлецький) // *Православная энциклопедия.* – Т. 34. – Москва, 2014. – С. 525–530.

⁶² Саме влітку 1595 р. князь В.-К. Острозький послав свого представника Каспра Лушковського на Торунський з'їзд протестантів, доручивши йому інструкцію, яка у зв'язку з підтримкою унійної партії уміщувала погрози Сигізмунду III. Невідомо в який спосіб зміст інструкції був розкритий і став відомий католикам, унаслідок чого розгорівся скандал, який загострив довколоунійну боротьбу. Див. про це докл.: *Кемпа Т.* Wobec kontreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. – S. 84–95.

⁶³ Неавтентичність соборової декларації блискуче (головне – аргументовано) довела С. Лукашова. – *Лукашова С.* «Мы, ниже подписанные...»: Львовский синод 1595 г. в истории Брестской унии // *Славянский альманах.* 2000. – Москва, 2001. – С. 12–19.

представлені королю та папі римському. Тому, очевидно, справа мамрам не порушувалася на Берестейському православному соборі 1596 р. Зате під ту пору була зініційована інша інтрига (на цей раз католицько-уніатським табором) – про шпигунство протосингела Никифора, головуючого на православному «антисоборі».

Після Берестейських соборів 1596 р. справа мамрам стала предметом полеміки. Логічним було б, щоб її поширювали і докладніше аргументували православні, яким питання фальсифікації було неймовірно вигідним для демонстрації нелегітимності укладеної без їх згоди унії. Однак, насправді, їх дії в цьому плані не можна назвати енергійними. Так, один із найраніших антиунійних творів з умовною назвою «Проти латино-уніатів» (1597), який залишився неопублікованим, згадуючи Берестейський собор 1594 р., підкреслює вчинене на ньому «відщепенство». Звинувачення у потаємності і зраді підсилено вказівкою, що саме на соборі 1594 р. таємно підписано «мамрамъ», а саме лист до папи, вручений І. Потієві і К. Терлецькому («на которомъ томъ соборе своемъ зломъ у Берестю року 94 мамрамъ свой потай справили на листъ до папежа»). Делеговані єпископи спочатку відправилися до короля зі своїми вимогами щодо поправки становища церкви і в результаті отримали привілей 18 березня 1595 р. Тож бачимо, що автор твору явно не був знайомий з деталями протестації Г. Балабана, однак він був твердо переконаний – у зв'язку з підписанням таємничої «мамрами» відбулася зрада⁶⁴.

Виразніше про справу фальсифікації говорить Христофор Філалет, який спочатку прагнув переконати громадськість у тому, що в Римі лідери унії представили документи за підписами М. Копистенського і Г. Балабана, які насправді їх не підписували, що знайшло відображення в буллах Климентія VIII. Тут бачимо вже обвинувачення папи, який вдавав (фактично, лукавив), що йому невідомо про відсутність єдності в середовищі руської ієрархії. Відтак, Х. Філалет хронологічно завершує справу фальсифікації подіями в Римі, повертаючись після цього до попередніх кроків, які цьому передували: «А теж незнаючому ихъ руки – латве чужіи за ихъ власныи підписи было удавати. И если то правда, же власные ихъ подписы на томъ листѣ были, тогда такъ розумѣю, же то на мамрамѣхъ, на што иншого собѣ даныхъ, о коториихъ ниже ся припомянетъ, Володимерскій и Луцкій владыкове вѣру собѣ фалшиве были написали». Далі автор ставить під сумнів місце підписання документа, який мав з'явитися в результаті декількох «сполныхъ намовъ отправовань» і відправлення посольства, маючи на увазі те, що одні й ті ж люди не могли бути одночасно в різних містах Польщі і Литви⁶⁵. У такий спосіб Х. Філалет виявив фальш, яку він характеризував як зраду: «Такъ зрада – бы ей хто наибольшей таиль, яко шило въ мѣху не затаится, але ся выволываеть и показуетъ»⁶⁶.

⁶⁴ Полемическое сочинение против латино-униатов 1597 г. // Архив ЮЗР. – Ч. I. – Т. 8 / Ред. С. Голубев. – К., 1914. – С. 549-550.

⁶⁵ Апокрисисъ. Сочинение Христофора Филалета в двух текстахъ, польскомъ и западнорусскомъ 1597–1599 года // ППЛ. – Кн. 2 (РИБ. – Т. VII). – ПТБ, 1882. – Стб. 1156-1158.

⁶⁶ Там само. – Стб. 1158.

Повернувшись до справи в кінці твору, Х. Філалет називає «широю фальшю» підписи Г. Балабана і М. Копистенського під унійним документом, вбачаючи підступ і зраду в діях К. Терлецького («до чого суптельне и штучне овъ жовтобрухъ Луцкій владыка дорогу слаль») ⁶⁷. Владики, виявляється, жодного послуху папі не чинили, лише поставили підписи і приклали печатки «на голый мамрамъ», не сподіваючися зради. «Буркуючи» тими підписами, король прийняв згоду, яка представлялась як «хутливая». Х. Філалет твердить, що далі мамрам підписала ще низка осіб, однак К. Терлецький на ній сфальшував лист від себе і володимирського єпископа до папи, долучивши М. Копистенського і Г. Балабана, про що ті й гадки не мали. Автор припускає, що підписи на мамрамі все ж оригінальні (їх могли поставити «неуважно»), однак твердить, що краще було б у цій ситуації зректися підпису, ніж зрадити присягу, надану при хіротонії патріархові, а також «синівство» Східної Церкви ⁶⁸.

Зазначимо, що Х. Філалет фактично свідомо препарував факти, адже в протестаціях йшлося про фальшування мамрам у 1594 р., до яких могли бути вписані умови унії. Як відомо, вони мали проміжний характер, до Риму ж відвезли остаточні артикули унії, підписані 1 червня 1595 р. Тому наведена аргументація не могла внести чогось принципово нового в «розкрутку» справи. Однак «викривальний» опис подій вкупі з нищівною характеристикою Кирила Терлецького, на якого поїздка до Риму начебто не справила благотворного впливу ⁶⁹, могли зміцнити антиунійні переконання православних.

Подальше нагромадження міфів довкола фальшування мамрам простежується в «Пересторозі», створеній вже на початку XVII ст. Невідомий автор (вірогідно, з середовища львівських братчиків) кілька разів згадує цю справу. Спочатку в сюжеті про майже насильницьке збирання уніатами сил, коли К. Терлецький, маючи «мамрани», почав намовляти солодкими словами володимирського владика ⁷⁰. Пізніше про це ідеться в описі подання умов унії католицькій стороні в Кракові після якогось чергового з'їзду перед поїздкою до Риму: «на оних мамранех в той справі пописали собі листи так до його королівської милості, як і до отця папежа, подаючися йому всі» ⁷¹. Там «відступники» начебто представляли всіх без винятку владик. У порівнянні з попередніми конкретними звинуваченнями автор твору аж ніяк не був оригінальним.

Уніатсько-католицька сторона прагнула, зрозуміло, виправдатися. Однак П. Скарга, автор найранішого твору про Берестейський собор, звинувачує владик у відступництві, твердячи, що вони поставили підписи, тобто, пішли на унію, а потому відступилися. Таким чином, через спростування закидів про відступництво владик-уніатів формувалося уявлення про відступництво владик-православних.

⁶⁷ Там само. – Стб. 1316.

⁶⁸ Там само. – Стб. 1318.

⁶⁹ Там само. – Стб. 1756-1758.

⁷⁰ Анонім. ПЕРЕСТОРОГА // Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Вст. стаття, упор. і прим. В.І. Кречотня, ред. тому О.В. Мишанич. – К., 1987. – С. 34.

⁷¹ Там само. – С. 36.

Найбільше уваги справі «мембран» («membranów») присвятив Іпатій Потій, автор «Антиризиса», який, розбираючи за главами і підрозділами твір Х. Філалета, не залишився осторонь цієї дражливої проблеми. Назагал відповідь І. Потія може вважатися сенсаційною, оскільки він посилається на репліку самого К. Терлецького, який говорив (щоправда, джерело тут не вказано, що в цілому не характерно для І. Потія), що ошукані владики мали б, за логікою справи, звертатися з позовами до самого короля, але чомусь уникли «суду і справи». Крім того, згадані православні владики на соборі 1596 р. навіть не захотіли про це говорити безпосередньо з тим же К. Терлецьким, і навіть не прагнули його там побачити. Надалі аргументи відповідача закінчилися і він у черговий раз звинуватив Х. Філалета в «замилуванні» ока, а його оповідь назвав «голою» (тобто, голослівною) повістю, оскільки він у черговий раз збрехав, стверджуючи, що мав на руках якісь «листи» (тобто М. Копистенського і Г. Балабана), а також знав писаря, який їх написав⁷².

В іншому місці І. Потій доводить, посилаючись на відому інформацію львівського архієпископа Д. Соліковського, що Г. Балабан ще п'ять років тому «був за унію», а двоє владик, які вчинили «апостазію», таки ставили підписи «під єдністю», однак чомусь не апелювали «печатками і присяглими свідками» до тих, хто поставив підписи і не відвернувся від унії. Водночас К. Терлецький начебто позивав Г. Балабана перед від'їздом до Риму, але львівський владики невинності своєї не довів, і як кожний, хто прагне приховати вину, уникав «права і суду»⁷³.

І. Потій захищає владик-уніатів, які продовжили справу унії в Римі, вважаючи, що вони мали підписи «апостатів» на руках, але власну «апостазію» перед папою не вчинили. Він навіть визнав, що папа чотири рази згадав М. Копистенського та Г. Балабана, знаючи добре про їх «апостазію», але зробив це лише задля того, щоб вони одумалися⁷⁴. Далі І. Потій (вже вкотре) вдається до риторики: «апостати» обидва мають йти до суду, де К. Терлецький покаже їм «явні листи і свідцтва», особливо Г. Балабана про унію п'ятирічної давності.

На закид щодо неточної дати і відсутньої вказівки місця підписаного унійного документа І. Потій відповідає за допомогою іншого риторичного прийому: «...така дата [встановлюється] не поглядом листів, але поглядом осіб митрополита і владик, які мешкають по різних місцях, одні в Короні, а інші на Литві. Узгодження листа відбувалося не на одному місці, однак єдність засвідчується іншими листами, датованими в Бересті 12 липня 1595 р.»; «А мова не про дату, де що ставалося, позаяк не один з'їзд з того приводу відбувся, але про справу». Ще один «аргумент»: жодний інший владики, який підписав унійний документ, не «пре» проти того, що стверджено Берестейським собором. «Апостати», які не

⁷² Pocięj Hipacy. ANTIRRESIS abo apologija przeciwko Krzysztoforowi Philaletowi, który niedawno wydał książki imieniem starożytnej Rusi religiej greckiej przeciw książkom o synodzie brzeskim, napisanym w Roku Pańskim 1597. – S. 188-189.

⁷³ Ibid. – S. 71.

⁷⁴ Ibid. – S. 124.

відповіли на цьому світі перед судом за те, що «крутять» світом і людьми, складатимуть звіт на тому світі⁷⁵.

Тож, підсумовуючи аргументи Іпатія Потія, можна сказати, що він фактично не зміг заперечити використання заготовленої мамрами для підготовки унійного документа 1594 р. Водночас не вдалося заперечити й того, що до числа уніатів і в Римі свідомо було внесено двох єпископів, які не прийняли унію. Тому, вірогідно, аргументів для виправдання бракувало, а тому І. Потій у полемічному запалі все частіше вдавався до сумнівного риторичного інструментарію, підсилюючи критику емоціями.

Однак у підсумку навіть визнання того, що чисті мамрами таки були використані, не доводить подробиць унійних документів, адже участь Г. Балабана і М. Копистенського в унійному процесі задокументована, вона тривала практично до 1595 р.⁷⁶

Виглядає так, що після «Перестороги» ця проблема більше спеціально не обговорювалася. На тлі інтриги з обвинуваченням, арештом і судом над протосингелом Никифором Парасхесом, головою на Берестейському православному соборі, який зрештою, помер у Мальборку⁷⁷, а також у зв'язку з резонансом від публікації І. Потієм рукописного пам'ятника «Послання Мисаїла до папи римського Сикста IV»⁷⁸, справа мамрам поступово затихла. Вочевидь, для реабілітації православних, які не змогли перешкодити проголошенню унії, вона

⁷⁵ Ibid. – S. 125.

⁷⁶ Розвиткові унійного процесу та з'ясуванню ролі в ньому того чи іншого єпископа, присвячена велика кількість старих та нових праць. Тут лише нагадаю, що підписи Г. Балабана та М. Копистенського стоять і під іншими унійними документами. Але, якщо вони вийшли з унійної партії, то саме наприкінці 1594 – в 1595 р. її поповнили єпископ І. Потій і митрополит М. Рагоза. Таким чином, відбулося не тільки значне підсилення уніатів, а й набуття їх партією рис канонічності (присутність митрополита), що зумовило легітимність і канонічність проголошення унії на соборі у жовтні 1596 р.

⁷⁷ Див.: *Kempa T. Proces Nicefora na sejmie w Warszawie w 1597 r. // Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Prof. St. Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin. – Toruń, 1996. – S. 145-168; Kuczara K. Grecy w kościołach wschodnich w Rzeczypospolitej (1585–1621). – Poznań, 2012. – S. 169-177; Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К., 2012. – С. 551-560, 1033-1035.*

⁷⁸ Православні вважали його фальсифікатом, що й стало предметом полеміки. Сучасна історіографія, вважаючи пам'ятник автентичним, вивчає різні його списки і переклади. Див.: *Галенчанка Г. Пасланне да папы рымскага Сікста IV 1476 г. Паходжанне помніка // Наш радавод. Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур. Х–XX ст. – Кн. 8. – Гродна-Беласток, 1999 (2000). – С. 79-107; Русина О.В. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. – Вип. 7. – 2002. – С. 281-296; Її ж. Послання Папі Римському Сиксту IV і проблема інтерреляції літературних пам'яток XV ст. // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 16-34; Її ж. От «Послания» Мисаила к литературе «жидовствующих»: к постановке проблемы // Евреи и христиане в православных обществах Восточной Европы / Под ред. М.В. Дмитриева. – М., 2011. – С. 74-100; Її ж. Послание папе Сиксту IV (1476): новые аспекты исследования // Православие Украины и Московской Руси в XV–XVII в.: общее и различное / Под ред. М.В. Дмитриева. – М., 2012. – С. 70-81; Пелешенко Ю. «Посольство київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV» отця Іоана як пам'ятка історії церкви, теології та літератури / АНТИПРОЛОГ. Зб. наук. праць, присвячених 60-річчю члена-кор. НАНУ М. Сулими. – К., 2007. – С. 123-147.*

вже зіграла свою роль, поступившись місцем іншим складнішим проблемам, передовсім – флорентійській (тобто, доказові православними несправжності флорентійської унії, ідея якої активно експлуатувалася уніатами і католиками), яка ще довго «збуджувала» голови⁷⁹.

Обвинувачення в чудодійстві на соборі 1596 р. як спроба дискредитації унії⁸⁰

Чутки про якісь не зовсім «чисті» справи, що відбувалися на Берестейському унійному соборі 1596 р., досить активно і в різний спосіб поширювали православні. Про поголос глухо згадували католицькі й уніатські публіцисти, однак ширша інформація про загадкові події на сторінки полемічної літератури потрапила не одразу. Першою фіксацією чуток виявився найвідоміший на той час твір Петра Скарги про Берестейський собор, датований 1597 р. Наприкінці тексту автор згадує «картелюші», в яких православні оповідають про якісь чуда в Бересті (начебто під час служби «одного єзуїта» в церкві Св. Миколая вино перетворилося на воду)⁸¹.

П. Скарга спочатку на це відповідав, як і належало, риторично, заперечивши причетність будь-якого єзуїта чи навіть римського каплана до організації і проведення літургії. Однак потім він несподівано заявив, що таке могло статися з невідомим греком, який провадив службу, через неухважність – він міг помилково налити до келиха води замість вина. «...Трапляється таке і з пильними, і з побожними», – резюмував і заспокоював пропагандист і історик унії, додавши наприкінці, що чудом насправді є наклепи «розумних християн», а також віра в них інших⁸².

⁷⁹ Див. про це докл. *Тимошенко Л.* Полемічний твір Клірика Острозького «Історія о листрикійскомъ синоде»: історіографічні традиції і «флорентійсько-берестейські» контексти відповіді православних на виклики часу // *Острозька давнина*. – Вип. 2. – Остріг, 2013. – С. 73-91.

⁸⁰ Проблема частково порушувалась у гуманітаристиці, де її розглядали крізь призму вивчення ранньомодерної культури (полемічної літератури). Так, напр., Н. Поплавська зараховує сюжет до жанру «фольклорної белетристики», а також відзначає сатиричне забарвлення текстів православних авторів. – Див.: *Поплавська Н.М.* Полемісти. Риторика. Переконавання (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.). Монографія. – Тернопіль, 2007. – С. 307, 308. Р. Голик «перетворення євхаристійного вина у звичайну воду» розглядає в контексті поширення надприродних знаків (явищ) як аргументу у релігійних та соціальних конфліктах (наприклад, у полеміці між католиками і православними). Дослідник сформулював поняття «античудес», які використовувалися під час теологічних суперечок з метою дискредитації опонентів. Див.: *Голик Р.Й.* Уявлення про надприродне в українській культурі X–XVIII ст. / Автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 2005. – С. 10. Згадаю також, що в минулому дослідники полемічної літератури сюжет про чудо на Берестейському соборі вважали «баєчкою», яку поширювали православні (І. Вишенський). Див., напр.: *Возняк М.С.* Історія української літератури. – Львів, 1992 (режим доступу: <http://buklib.net/books/36536/>). Незважаючи на наведені та інші приклади, сюжет про чудодійство спеціально не досліджувався.

⁸¹ *Скарга П.* Берестейський соборъ и оборона его. В двух текстах: польском и западно-русском // ППЛ. – Кн. 3 (РИБ. – Т. XIX). – Стб. 1000.

⁸² Там само. – Стб. 1001. Спробу виправдання П. Скарги як невдалу висміяв у своїх «Записках» Петро Могила. Див.: *Записки святителя Петра Могилы / Упор. І.В. Жиленко*. – К., 2011. – С. 502.

Певні порушення «ладу» під час проголошення унії описуються і в недовіданому творі православного походження «Справа берестейського синоду, людей грецької релігії 1596 року», опублікованому Й. Лукашевичем. Згідно з авторською версією, І. Потій з іншими «відступниками» ще напередодні собору перевів усі церкви і вівтарі на «папежський лад», повикидавши антимінси і поклавши на їх місце камінь. Водночас тим же «звичаєм папежським» було потаємно допущено до служби єзуїтів, а також допроваджено їх до влади (вочевидь, йшлося передовсім про церкву Св. Миколая, в якій і була проголошена унія). Однак православні християни, духовні та світські, довідавшись про зраду, не допустили своїх до тієї церкви⁸³.

Найдокладніша оповідь про чудо на соборі (зрозуміло, у трактуванні православних) викладена на початку XVII ст. у «Пересторозі», яка недвозначно вказує на спільне богослужіння католиків і уніатів у церкві Св. Миколая після укладення згоди церков. «При том служенію в келиху вино у воду ся перемінилося без приливання води», що змусило учасників події принести з дому вина. Однак літургія (фактично, обряд євхаристії) вже не мала потрібної святості, бо принесений келих не був «офірований» на жертівниці, відтак, служба мала «скверний» характер. Найважливіше те, що твір оголошував здійснене «чудо» знаком боговідступництва: «кгде зараз Бог показав, же отринув їх офіру»⁸⁴.

Надалі, заперечуючи вигадки уніатів про православних, автор «Перестороги» перейшов до зворотніх обвинувачень і ще раз нагадав про «чудо», а також «засвідчив» мученицьку смерть митрополита і уніатів-відступників. Цього разу до «чудодійства» на соборі в Бересті було додано сюжет про ще «страшніші» події в церкві в Грубешові, під час яких келих на престолі тріснув, вино вилилось на «обличеніє», люди повибігали, священник заволав і т.д. В інтерпретації православного публіциста, уніати вже почали служити в «папежських» костелах, що розглядалося як не менший гріх⁸⁵.

У вигляді коротких повідомлень інформація про берестейське чудо розійшлася по тогочасних хроніках, прикладом чого є відповідна згадка в Баркулабівському літописі. Невідомий автор, який очевидно був учасником берестейських подій у жовтні 1596 р. (ця частина хроніки датується початком XVII ст.), оглядово описав процедуру прийняття унії в церкві Св. Миколая, повторивши свідчення про те, що службу правив єзуїт, а Петро Скарга виголосив казання. Автор додав до оповіді принципово нову інформацію про участь у богослужінні І. Потія, але не в головному вівтарі, а в бічному – Св. Ружанця («Рожейского олтаря»)⁸⁶. «Головне» чудо відбулося таки при центральному

⁸³ *Lukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. – Т. 1. – Poznań, 1842. – С. 76-77 (припис 2).*

⁸⁴ Анонім. ПЕРЕСТОРОГА // Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – С. 38.

⁸⁵ Там само. – С. 51.

⁸⁶ Соборна церква Св. Миколая в Бересті вже в XVI ст. мала бічний вівтар, що було, на загал, нехарактерно для східної християнської традиції. Так, в грамоті Мелетія Хребтовича, яка наведена в діаріуші берестейського ігумена Афанасія Филипповича, датованій 26.10.1591 р., для ново-

«руському» вівтарі, де служив римлянин: «в келиху вино у кров барзо шпетную смродливую обернулося». У Потія ж на «римському» вівтарі воно перетворилося на просту гірку воду⁸⁷. Таким чином, первинна інформація про чудо поступово обростала додатковими деталями.

Невідомий автор «Науки о противной униі», створеної близько 1626 р., поширив чутку про берестейське чудо, коли «келихъ засмердѣвся зъ сакраментомъ ихъ», на Володимир, додавши до опису страхітливій «подробиці»: там сакрамент з ложечкою вилетів з чаші через голову священика. Ці й інші наведені деталі свідчили, що «явне Господь Богъ чудо показалъ»⁸⁸.

М. Смотрицький також згадав берестейське чудо, коротко описавши його наприкінці «Верифікації невинності». Розширення контексту відбулося у творі за рахунок порівняння цього чуда з іншим під час прийняття Флорентійської унії⁸⁹. Так само розширив територію чудодійства Петро Могила: він згадує про аналогічну подію у Грубешові, а також підсилює його вірогідність чудом 1625 р., що сталося у віленському уніатському монастирі Св. Трійці під час панахиди по померлому протопопу Михайлові Котлубею. До опису самого «Берестейського чуда» автор не зміг додати нічого нового, зате він розширив тлумачення його Божої «знаковості»: це сам Бог «вино на воду в Безкровній Жертві перетворив», засудивши відступників⁹⁰.

На згадані обвинувачення та інвективи не могли не відповідати уніати, особливо ті, хто був безпосереднім учасником подій. Як з'ясувалося, найбільше уваги присвятив чудові Іпатій Потій у своєму маловідомому полемічному творі про Берестейський собор, який вийшов друком вже в 1597 р.⁹¹. Спочатку автор

утвореного берестейського братства, потрібен був окремий братський «преділ» (вівтар) під титулом Великомучеників Бориса і Гліба, а також дозвіл на святкування в ньому чотирьох свят: Богоявлення, Бориса і Гліба, Козьми і Дем'яна, Св. Юрія. Отже, братство створювалося не під титулом всієї парафії, а під титулом бічного вівтаря. – ППЛ. – Кн. 1 (РИБ. – Т. IV). – СПб., 1878. – Стб. 64-68. У підтверджувальній грамоті Сигізмунда III від 11.10.1592 р., братський вівтар названо Богоявленським і Борисоглібським. У ньому мав служити братський «ппі», який отримував «вольності» від владки. – АЮЗР. – Т. 1. – № 206. – С. 243-244. Надалі братство згадувалося як Богоявленське. Приписування автором літопису титулу бічного вівтаря Ружанцю, є звичайною (можливо, й свідомою) помилкою, адже культ Ружанця (у східній традиції – вервиця), набув особливого пошанування лише в римо-католицькій церкві.

⁸⁷ Баркалабаўскі Летапіс / Апрац. тексту: І.У. Будзько, М.М. Улашчык, Г.У. Федарэнка, Э.В. Яромаленка, уст. арт. А.А. Суша. – Мінск, 2013. – С. 497, 498.

⁸⁸ Святаго Кирилла, ексарха александрийскаго, игумена, НАУКА О ПРОТИВНОЙ УНИИ, противъ благочестивыхъ священниковъ православныхъ ясное указаніе // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1892. – Кн. 6. – Отд. III: Материалы. – С. 15.

⁸⁹ Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Text. Vol. I. – Cambridge, Mass., 1987. – P. 397.

⁹⁰ Записки святителя Петра Могили / Упор. І.В. Жиленко. – С. 500, 501-502.

⁹¹ [Потій Іпатій]. Справедливое описание поступку, и sprawy синодоевое, и оборона згоды и единости съвершенное. Которая се стала на сыноде берестейскомъ. В року, 1596, напротив явного фальшу и потвары синоду якогось змышленного а радшей съборища покутного геретыческого в дому прыкагъномъ геретыческом отпраованого Через одного зъ преложонныхъ духовныхъ церкви руское. – Вільно, 1597. Див. про твір, який зберігся в одному примірнику, публікацію: *Тимошенко Л.* Полемічний твір Іпатія Потія про Берестейський собор (Вільно, 1597) // Вісник НТШ. – Ч. 48. – 2012, осінь–зима. – С. 27-30.

узаявся спростовувати різноманітні «баламутні» чутки, які поширювали православні («клямства»), стверджуючи, що на початку собору в Бересті митрополит М. Рагоза з розпачу хотів утекти до православних, але володимирський владика (тобто І. Потій) його зупинив. Відкинувши цю та інші плітки як сфальшовані автор вирішив зупинитися докладно на чутці про чудо. Саме з твору І. Потія довідуємося про цікаві деталі того, що насправді відбулося в Бересті (парадоксальним чином, православні їх не повторювали і не використали з викривальною метою).

Жанр полемічного твору вимагав від автора переказу думки противника, то ж І. Потій докладно на цьому зупинився. Йшлося про те, що начебто на унійному соборі у церкві Св. Миколая володимирський владика (тобто І. Потій) підмінив облачіння і вівтарне начиння («уберы и охеньдозъства ольтаровые») на «папескии строи», скинув з престолу антиминос і замінив його на якийсь камінь, потім впустив до церкви єзуїтів і одному з них доручив відправляти літургію. У відповідь сталося «чудо Боже»: в келиху вино перетворилося на воду, єзуїт, злякавшись, відскочив від престолу, а всі присутні перелякалися на смерть⁹².

Щодо звинувачення в підміні антиминосу і одягу, І. Потій одразу пригадав, що в Римі папа подарував «покров» для володимирської церкви, а для владики (знову ж таки, І. Потія) – саккос з архієпископським головним убором, що підтверджується папським листом, на пам'ять про перебування в Римі⁹³.

Як присутній під час події, яка викликала неадекватну реакцію православних, автор вирішив сказати правду про інші важливі деталі описаного «чуда». Що ж відбулося, за Потієм, насправді? Автор вдався до чергового «пригадування» про те, що папа римський, який приймав руську делегацію в Римі, вчинив кілька благодійних вчинків, а на прохання владик, для реалізації задумів, відправив на Русь грека-пресвітера Петра Аркудія («неякого Петра Арькудына»), викладача римського колегіуму Св. Атанасія. Тож на згаданій літургії під час Берестейського собору саме Петро Аркудій служив літургію («мель литургию светую»), готуючи для причастя агнець і просфору, а його невідомий товариш, також грек, який йому прислужував, при цьому припустився помилки. Потрібно було до двох однакових срібних посудин окремо влити вино і воду, які потім змішувалися, однак він замість вина до обох із них влив воду. На причасті з'ясувалося, що то вода, а не вино («коли пришло до причащенья принесеть до усть скошътуеть ажъти щирая вода такъ ижъ ани паху ани смаку»). Владика, який відправляв службу на соборі (це був, власне, Іпатій Потій), швидко виправив

⁹² [Потій Іпатій]. Справедливое описание поступку, и sprawy синодовое, и оборона згоды и единости съвершенное. Которая се стала на синоде берестейскомъ. В року, 1596... – Арк. КГ/3-Л.

⁹³ Бреве папи Климента VIII для І. Потія щодо надання і права носіння саккоса датується 26.02.1596 р. Такий же привілей отримав інший член делегації – К. Терлецький. Див.: Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum. – Р. 294-297. Під саккосом розуміється тогочасний спідній одяг кліру, у вигляді вузької туніки з короткими рукавами, який був ознакою патріаршої (архієпископської) гідності (у західній церкві – далматика). Інформація І. Потія про подарунок «покрова» для володимирської кафедральної церкви, зустрічається вперше.

помилку, взяв другу «коновочку» з вином, додав вина з неї до води і здійснив причастя вином⁹⁴.

На доказ того, що сталася звичайна помилка, а не «чудо», Іпатій Потій навів приклади таких псевдочудес, які «часто трапляються» в практиці руської церкви. Так, часом під час літургії перевертався келих, замість вина священник міг налити оцет або елей. Навіть одному «зацному» кардиналові якийсь клірик налив замість вина каганцевої олії. Траплялося, що до келиха падав якийсь хробак чи павук, або миша крала агнець з дискоса. У жодному випадку такі пригоди не вважалися чудами. На практиці, продовжував І. Потій, траплялися й більші «чудеса». Так, у руських «посольських» церквах або малих містечках, звідки було далеко посилати за вином, руський піп задля економії зберігав цілий рік кварту вина, аж поки воно не пліснявіло та не перетворювалося на оцет, тому зазвичай доводилося користуватися підфарбованою водою з використанням квасного яблучного соку. Оце і є справжнє чудо, резюмував полеміст⁹⁵.

Невідомо, як вплинуло пояснення І. Потія на православних, бо це залежало від багатьох чинників і, передусім, від поширення його твору в руському соціумі (нагадаю, що твір зберігся лише в одному примірнику). Можу лише припустити, що публікація мала б отримати протилежний ефект, адже, по суті, факт «чуда» був підтверджений, і не мало значення, що йшлося про звичайну помилку. Тим більше, що православні публіцисти та богослови продовжували вірити в «знак Божий». Так, наприклад, І. Вишенський, який використав факт чуда для викриття єпископів-відступників, не додав до відомої інформації нічого нового, зате безапеляційно зреагував на виправдальні пасажі уніатів і католиків на кшталт того, що сталася помилка: «На тоє вам, панове бискупи, так отповѣм: махлюйте як хочете, махлюйте и лжѣте и тує ж лож другими подворами неправд боронѣте, пред ся истинну премахлевати и превратити не зможете, и што ся стало, истиною те чудо ся стало»; «Истиною чудо и велие чудо!». Отже, розмови про

⁹⁴ Там само. – Арк. Лв. Тут варто пояснити, що змішування вина і води на причасті, має канонічно-символічне значення. Так, згідно з канонами Східної церкви, затвердженими на так званих Трулланських соборах, під час підготовки євхаристії, священник мав долити до вина кілька крапель гарячої води, що мало ритуальне значення – вино мало наблизитися до температури крові (так зв. теплота), (XXXII трулланський канон). При цьому мався на увазі символізм крові, яка витікала з боку розп'ятого на хресті Ісуса Христа. Священники, що порушували згаданий канонічний припис, мали бути позбавлені гідності. Див.: *Kanony Kościoła prawosławnego / Red. A. Znosko. – Warszawa, 1978. – S. 87.* Згаданий спосіб трактування євхаристії, є відмінним від римо-католицької традиції, яка послуговується лише причастям під виглядом хліба.

⁹⁵ Там само. – Арк. Лв/1. – Лг/2. Цікаво, що більше ніж через 40 років перелік «псевдочудес» щодо відправи руськими священниками євхаристії навів у «Перспективі» К. Сакович, який кваліфікував їх, на відміну від І. Потія, як «особливо великі й нестерпні абсурди». Він також згадав, що священники на літургії вживали замість вина яблучний чи грушевий квас. – Див.: *Sakowicz K. Epanorthosis albo Perspektywa u objaśnienie błędów, herezey i zabobonów w Greko-ruskiej cerkwi Dyzunickiej, tak w artykułach wiary, jako w administrowaniu Sakramentów w inszych obrzędach... – Kraków, 1642. – K. 15.*

помилку лише підсилювали підозру в нещирості уніатів, викриваючи їх «нечестие»⁹⁶.

Далі уніатські публіцисти, схоже, до виправдань не вдавалися. Здається, гострота полеміки довкола берестейського чуда поступила місцем іншим, важливішим проблемам, пов'язаним із доказом чи запереченням легітимності (правочинності) соборів православних і уніатів у жовтні 1596 р.⁹⁷ Завжди актуальними залишалися й дискусії про *filioque*. Утім, проблематика дискурсу православно-уніатської полеміки протягом XVII ст. вирізняється великим розмаїттям⁹⁸.

Зазначу також, що обидві сторони конфлікту в перші поберестейські десятиліття переживали кризові часи: перші через відсутність проводу і тиск королівської влади, другі – через не дуже ефективні і привабливі в середовищі православних заходи задля згуртування (фактично ж – перетягування на свій бік) вірних.

* * *

Конфлікти навколо Берестейської унії є важливою дослідницькою територією. Однак не вони вирішують «стратегічні» проблеми дослідження її історії. Натомість в осерді, скажімо, лежить питання про роль та значення кризи церкви як передумови Берестейської реформи; час від часу виринають нові контексти, пов'язані з порівнянням релігійних культур Східної Європи, формами діяльності церковних братств, зіставленням альтернативних програм релігійних реформ, варіантів «православної» конфесіоналізації тощо. Однак без контексту проаналізованих та інших інтриг і конфліктів, які формують «декоративне» тло події, її історія виглядала б збіднено і надто спрощено. Відтак, дослідницька палітра проблем довкола Берестейської унії досі не вичерпана.

⁹⁶ Вишенський І. Книжка [Глава 5: Велможным их милостям, панам архиепископу Михайлу и бискупам Потью, Кириллу, Леонтию, Деонисию и Григорку...] // Українська література XIV–XVI ст. / Автор вступ. статті і ред. тому В.Л. Микитась. – К., 1988. – С. 362, 363.

⁹⁷ Про факт чуда досить лаконічно згадано також в Густинському літописі, який загалом датується 20-ми рр. XVII ст. Див.: Полное собрание русских летописей. – Т. 40: Густынская летопись / Текст подгот.: Ю.В. Анхимюк, С.В. Завадская, О.В. Новохатько, А.И. Плигузов. – СПб., 2003. – С. 151. Г. Сушко, автор польськомовного видання літопису, помилково вважає, що розширене трактування сюжету про берестейське чудо в Баркулабівському літописі є фактично вторинним до свідчень Густинського літопису (останній є, як відомо, приблизно на 20 років написаний пізніше). – Див.: *Suszko H. Latopis Hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze.* – Wrocław, 2003. – S. 311 (припис 1367).

⁹⁸ Див. найновіші дослідження проблеми: *Stradomski J. Spory o «wiarę grecką» w dawnej Rzeczypospolitej.* – Kraków, 2003; *Nowakowski P. Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po Unii Brzeskiej (1596–1720).* – Kraków, 2004; *Савченко С. Давня Русь у полемічній літературі кінця XVI–XVII ст.* – Дніпропетровськ, 2007.

РЕЗЮМЕ

Леонід Тимошенко

**ИНТРИГИ І КОНФЛІКТИ В ІСТОРІЇ УКЛАДЕННЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ
УНІЇ У СВІТЛІ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ
ТА ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

Автор аналізує у своїй статті два аспекти релігійної полеміки навколо Берестейської унії: недостатньо досліджену справу про фальшування унійних документів та практично не зауважену в історіографії інтригу православних по дискредитації Берестейського унійного собору 1596 р. через поширення чуток про чудо, що трапилося під час богослужіння на соборі, як знак богонеугодності проголошеної унії. Якщо перша справа була задокументована у протестаціях, а затим активно обговорювалась у полемічних джерелах, то другий сюжет дискутувався лише в творах полемістів. У перспективі гострота полеміки довкола обох сюжетів поступилася місцем іншим, важливішим проблемам, пов'язаним із доказом чи запереченням легітимності (правочинності) соборів православних і уніатів у жовтні 1596 р.

Ключові слова: Берестейська унія, інтриги та конфлікти, спроби дискредитації, унійно-православна полеміка.

Леонид Тимошенко

**ИНТРИГИ И КОНФЛИКТЫ В ИСТОРИИ УЛОЖЕНИЯ БРЕСТСКОЙ
УНИИ В СВЕТЕ ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКОВ
И ПОЛЕМИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

Автор анализирует в своей статье два аспекта религиозной полеміки вокруг Брестской унии: недостаточно исследованное дело о подделке документов унии и практически не замеченную в историографии интригу православных по дискредитации Брестского собора 1596 г. с помощью слухов о чуде, которое произошло во время богослужения на соборе, как знак богонеугодности провозглашенной унии. Если первое дело было задокументировано в виде протестаций, а потом активно обсуждалось в полемических источниках, то второй сюжет дискутировался лишь в сочинениях полемистов. В перспективе острота полеміки вокруг обоих сюжетов была смягчена другими, более важными проблемами, связанными с доказательством или отрицанием легитимности (правомочности) соборов православных и униатов в октябре 1596 г.

Ключевые слова: Брестская уния, интриги и конфликты, попытки дискредитации, унійно-православная полеміка.

Leonid Tymosbenko

INTRIGUES AND CONFLICTS IN THE HISTORY OF THE UNION
OF BREST AS SEEN THROUGH DOCUMENTARY SOURCES
AND POLEMIC LITERATURE

The author makes an attempt to overcome a lacune in the historiography, caused by two problems: the forged documents of Berestey Union and the Orthodox intrigue of trying to discredit Berestey Union Council blaming them for apostasy. The first problem was documented in the form of protests (objections) and then actively discussed in polemic sources, while the second one was only debated in the works by polemicists. In prospect the acuteness of this controversy was replaced by more important problems connected with the proof or denial of Orthodox and Union Councils in October 1596.

Keywords: Berestey Union, intrigues and conflicts, attempts of discrediting, Union-Orthodox polemic.